
*Драгана Павловић**
(Филозофски факултет у Београду)

ПОРТРЕТИ ДЕЦЕ У СРПСКОМ ВЛАСТЕОСКОМ СЛИКАРСТВУ У ДОБА НЕМАЊИЋА

Највећи број сачуваних властеоских целина у сликарству средњовековне Србије чине групни ктиторски портрети на којима су припадници властеоског сталежа, заслужни за подизање храмова и извођење живописа у њима, приказани у кругу породице. Значајно место у њима добијали су управо ликови мушких и женских потомака приказаног племића. Сликани су често поред својих родитеља на истом зиду у унутрашњости храмова. О том обичају сведоче портрети сачувани у припратама цркава Светог Ђорђа у Горњем Козјаку (сл. 1),¹ Светог арханђела Михаила у Леснову (сл. 8),² те Светог Николе у Псачи (сл. 9)³ и Богородичиног храма у Ваганешу.⁴ И на некадашњој западној фасади цркве Светог Ђорђа у Полошком (сл. 5) и на западној фасади Богородичиног храма у Малом Граду на Преспи (сл. 12) портрети ктиторског брачног пара и њихових потомака приказани су у истом низу, с тим што, за разлику од горе наведених примера, у овом случају деца нису постављена непосредно уз родитеље. Наиме, у полошком храму, једнако као и у пећинској преспанској цркви, они су приказани на јужном делу западних фасада поменутих грађевина, односно на супротној страни композиције у односу на фигуре својих роди-

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (ев. бр. 177036), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Свети Георги кај Горни Козјак, Штипско (Македонија)*, Ниш и Византија 13 (2015), 312, сл. 14 (са старијом литературом).

² И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 106, 159-160, сл. у боји 17; С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 171-172, сл. 79.

³ З. Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка*, Зограф 24 (1995), сл. 5; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 106, 172-173, сл. у боји 21; С. Коруновски, Е. Димитрова, *Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006, 200, Таб. 146.

⁴ Д. Војводић, *Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 5-7, црт. 4, сл. 10, 12.

Сл. 1. Свети Ђорђе у Горњем Козјаку, ктиторска композиција

Fig. 1. Saint George in Gornji Kozjak, ktetor's composition

Сл. 2. Свети Ђорђе у Горњем Козјаку, син ктитора

Fig. 2. Saint George in Gornji Kozjak, son of the ktetor

теља.⁵ Понекад је недостатак расположивог простора условио размештање ликова синова и ћерки властелина на различитим зидним површинама. У Белој цркви каранској, жупан Петар Брајан, жена му Струја и два женска потомка приказани су на северном зиду западног травеја, док су друге две ћерке добиле место на северном делу западног зида тог простора (сл. 4).⁶ Надаље, родитељи и двоје старије деце у цркви Светог Јована Богослова у Земену приказани су на западном делу јужног зида наоса, а друго двоје потомака на јужној страни западног зида истог простора.⁷ Осим тога, у одређивању места приказивања портрета властеле важну улогу имали су и нарочити захтеви, односно решења примењивана у сликаним програмима, која су резултирала смањењем простора за приказивање свих чланова породице на истој зидној површини. Тако, услед тежње да се ликови властелина и актуелног архијереја поставе у непосредну близину, односно једни крај других, као на пример у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду (сл. 7), поворка је морала бити подељена у две групе. Деспот Јован Оливер, деспотица Ана Марија, млађи син Дамјан и

⁵ Д. Павловић, *Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком*, Зограф 39 (2015) 109, сл. 2, 3 (са старијом литературом); S. Bogevska, *Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: The case of Mali Grad*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien-Köln-Weimar 2011-2012, fig. 6; eadem, *Les églises rupestres de la région des lacs d' Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Turnhout 2015, 383-389, fig. 67, ill. 53.

⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 140-141, сл. у боји 5, 7; Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Раишке*, Зограф 31 (2006-2007), 146-147, сл. 8, 9.

⁷ Л. Мавродинова, *Земенската црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија 1980, 190, 192; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 168.

Сл. 3. Бела црква
каранска, жупан
Петар Брајан,
жупаница Струја,
најстарија и
најмлађа ћерка

Fig. 3. Bela crkva
(White Church)
of Karan, Župan
Petar Brajan,
Županica Struja,
the oldest and the
youngest daughter

охридски архиепископ Никола приказани су на западном зиду, док су портрети старијег сина Крајка и патрона, светог Јована Претече смештени на северни зид параклиса.⁸

Начин на који су потомци племића-ктитора размештани у групним властеоским представама, може бити од помоћи приликом утврђивања родбинских веза између деце и личности приказаних у оквиру ктиторске композиције у Псачи (сл. 9). У цркви Светог Николе у Псачи приказан је развијени групни портрет властеоске породице, о којем су у досадашњој литератури изнета опречна мишљења. Према једном становишту реч је о члановима различитих фамилија,⁹ а према другом мишљењу у Псачи су насликани представници исте породице.¹⁰ Наиме, у средишту композиције нашли су се кнез Паскач и севастократор Влатко који држе модел храма између себе. На левој страни композиције, поред кнеза Паскача приказана је његова жена, кнегиња Озра, а испред њих Угљеша, средњи син севастократора Влатка и његове супруге Владиславе.¹¹ На супротној страни предста-

⁸ Д. Војводић, *Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности*, ЗЛУ 38 (2010), сл. 14.

⁹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 117.

¹⁰ За тезу да је реч о представницима исте породице, односно да су Паскач и Влатко отац и син, а да је Урош, насликан поред Паскача и Озре њихов унук в. V. R. Petković, *Portreti iz Psache*, Narodna starina XX (Zagreb 1929), 202; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 151; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 75; Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 44; Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија*, 200.

¹¹ Да је Угљеша син севастократора Влатка јасно је на основу натписа који је био исписан на оковратнику његове хаљине. О том натпису: Petković, *Portreti iz Psache*, 202; П. Поповић, В. Р. Петковић, *Старо Нагоричино-Псача-Каленић*, Београд 1933, 53; Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 48, сл. 18.

Сл. 4. Бела црква каранска, ктиторска композиција

Fig. 4. Bela crkva (White Church) of Karan, ktetora's composition

ве, испред севастократорског брачног пара насликан је њихов најмлађи син чије име није сачувано, а до Владиславе најстарији син Стефан. Описани међусобни распоред приказаних личности несумњиво указује на њихову блиску родбинску везу и припадност свих фигура истој породици. Најпре, важно је истаћи да здружено приношење модела цркве у великом броју случајева означава заједничко ктиторство у којем учествују особе које су, како показују примери Стефана Дечанског и Душана у Дечанима, а бољара Радивоја и софијског митрополита Каливита у Кремиковцима, у најближој родбинској вези.¹² Ипак, личности које су учествовале у подизању и осликавању цркве, а које су приказане окупљене око модела храма, не морају неизоставно да буду у сродству, као што то показује пример у Лапушњи.¹³ У тим случајевима, чланови различитих породица приказују се раздвојено, с обе стране „образа“ задужбине, то јест са леве и десне стране представе модела храма. Другим речима, уколико портрети у цркви Светог Николе у Псачи приказују чланове различитих фамилија, поставља се питање због чега би Угљеша, син севастократора Влатка, био одвојен од својих родитеља и насликан уз другу особу на супротној страни композиције. С друге

¹² За наведене примере в. Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 265-275; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 439, сл. 358; К. Паскалева-Кабадаиева, *Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир*, София 1980, илл. 5, 35-36; Т. Kambourova, *Le don de la église - une affaire de couple?*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien-Köln-Weimar 2011-2012, fig. 12.

¹³ Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, ЗЛУМС 7 (1971), 38-39, 47-48, сл. 5 и 6; иста, *Манастир Лапушња*, Саопштења 18 (1986), 89-90, 110-112, сл. 4, 23; В. Cvetković, *The portraits in Lapušnja and iconography of joint ktetorship*, Ниш и Византија 11 (2013), 305-307, fig. 1, 10-11.

Сл. 5. Свети Ђорђе
у Полошком,
Драгушинова супруга,
Јован Драгушин,
монахиња Марија,
Драгушинов син

Fig. 5. Saint George in
Pološko, Dragušina's
wife, Jovan Dragušin,
nun Maria, Dragušina's
son

Сл. 6. Свети Ђорђе у Полошком, син Јована Драгушина

Fig. 6. Saint George in Pološko, Jovan Dragušina's son

стране, бројни су примери који сведоче о обичају сликања деце млађег узраста уз представе родитеља, као што је то случај у бугарском сликарству у Светој Марини у Карлукову,¹⁴ Доњој Каменици,¹⁵ цркви Светог Ђорђа у манастиру Кремиковци,¹⁶ а у српском, на пример у Горњем Козјаку (сл. 1), где је син смештен између родитеља,¹⁷ те у Претечином параклису у охридској Светој Софији (сл. 7) и у припрати Леснова (сл. 8), у којима је Крајко, старији син деспота Јована Оливера, приказан с очеве леве стране, а млађи син Дамјан у оба споменика покрај мајке, тачније са њене десне стране.¹⁸ Понекад је фигура малог детета била одвојена од приказа родитеља и смештена уз неког другог блиског члана породице, као у Полошком. На некадашњој западној фасади цркве

¹⁴ D. Piguet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, Paris 1987, fig. 48.

¹⁵ Д. Фрфулановић, *Живопис наоса Богородичине цркве у Доњој Каменици*, Београд 2015 (необјављени магистарски рад), 47, сл. у боји 3.

¹⁶ Паскалева-Кабадаиева, *Кремиковски манастир*, илл. 5, 35-36; Kambourova, *Le don de la église*, fig. 12.

¹⁷ Уп. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 106, 107, 139, сл. у боји 4; Расолкоска-Николовска, *Најстарата фреска*, сл. 2.

¹⁸ Уп. Габелић, *Манастир Лесново*, Т. XLIII-XLIV, сл. 78-79; Војводић, *Слика световне и духовне власти*, сл. 14.

Светог Ђорђа, син Јована Драгушина је, уместо уз оца и мајку, приказан јужно од улаза, уз своју бабу – монахињу Марију (сл. 5).¹⁹ На основу претходно реченог, уверени смо да је слично решење остварено и у Псачи. Испред кнегиње Озре и кнеза Паскача смештена је представа њиховог средњег унука Угљеше. Ово измештање фигуре Угљеше у Псачи и сина Јована Драгушина у Полошком може се објаснити и тежњом уметника да постигне композициону уравнотеженост. Према нашем мишљењу управо је сликање портрета једног од синова севастократора Влатка уз ликове његове бабе и деде, односно смештање његовог портрета на супротну страну композиције у односу на фигуре његових родитеља јасно указало на родбинску везу између личности приказаних у оквиру ктиторске представе у Псачи. Осим тога, у прилог њиховом блиском сродству говоре и гестови руку кнегиње Озре и севастократорке Владиславе усмерени према Угљеши и најмлађем Влатковом сину.²⁰

Мушки и женски потомци српске властеле сликани су у стојећем ставу, и то у полупрофилу (син ктитора у Горњем Козјаку)²¹ и, знатно чешће чеono окренути посматрачу, у пуној фронталности (син Јована Драгушина у Полошком,²² Дамјан у припрати Леснова,²³ три сина севастократора Влатка у Псачи,²⁴ све четири ћерке жупанице Струје у Карану,²⁵ Амиралис у Малом Граду²⁶ и, по свој прилици, првобитно и синови Дабижива, главног ктитора Ваганеша²⁷) или у благом окрету према патрону параклиса, Светом Јовану Претечи (Дамјан и Крајко су у охридској Светој Софији²⁸) односно Богородици, патронки пећинске цркве на Преспи (Марија у Малом Граду²⁹).

Синови и ћерке властелина и властелинки представљани су са обема рукама у молитвеном обраћању (ћерке у Белој цркви каранској,³⁰ син кти-

¹⁹ Уп. Павловић, *Питање ктиторства*, сл. 2, 3.

²⁰ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 44; М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, *Црква Светог Николе у Станичењу*, Београд 2005, 105.

²¹ Уп. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 4; Расолкоска-Николовска, *Најстарата фреска*, сл. 2.

²² Д. Ђорнаков, *Полошки манастир Свети Ђорѓи*, Скопје 2006, 30, 31; Павловић, *Питање ктиторства*, сл. 2, 3.

²³ Габелић, *Манастир Лесново*, 171, сл. 79.

²⁴ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, сл. 5; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 21; Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија*, Таб. 146.

²⁵ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 5; Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

²⁶ Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2, 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

²⁷ Војводић, *Српски властелски портрети*, 7, црт. 4, сл. 10, 12.

²⁸ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, црт. 39; Војводић, *Слика световне и духовне власти*, сл. 14.

²⁹ Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2, 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

³⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 5; Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

тора у Горњем Козјаку,³¹ син Јована Драгушина у Полошком,³² Дамјан и Крајко, синови деспота Јована Оливера у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду,³³ синови ктитора у Земену,³⁴ Марија, ћерка кесара Новака у Малом Граду³⁵) или, пак, с једном руком подигнутом у молитви (Дамјан, син деспота Јована Оливера у припрати Леснова,³⁶ деца севастократора Влатка у Псачи,³⁷ Амиралис у Малом Граду³⁸). Другом руком савијеном у лакту тада најчешће придржавају појас (Стефан, најстарији син севастократора Влатка у Псачи³⁹ и Амиралис, син кесара Новака у Малом Граду⁴⁰). Понекад, као на портрету Угљеше и најмлађег сина севастократора Влатка у Псачи, лева рука је постављена на појас, док је у десници предмет који је засада немогуће идентификовати.⁴¹ Неразазнатљив предмет, у левој руци држи и један од синова Дабижива, главног ктитора Ваганеша, док десницом држи за руку брата близанца.⁴²

Најзад, висина фигура мушких и женских потомака српске властеле могла је да укаже на узраст деце приликом осликовања храмова.⁴³ Разликом у висини дејих фигура, као на ктиторским композицијама у Псачи (сл. 9) и Земену, настојало се указати на њихове различите узрасте у тренутку настанка портрета.⁴⁴ Уколико је иста особа у различитим

³¹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 4; Расолкоска-Николовска, *Најстара фреска*, сл. 2.

³² Корнаков, *Полошки манастир*, 30, 31; Павловић, *Питање ктиторства*, сл. 2, 3.

³³ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Војводић, *Слика световне и духовне власти*, сл. 14.

³⁴ Мавродинова, *Земенската црква*, сл. 87.

³⁵ Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

³⁶ Габелић, *Манастир Лесново*, сл. 79.

³⁷ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, сл. 5; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 21; Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија*, Таб. 146.

³⁸ Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

³⁹ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, сл. 5.

⁴⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 177.

⁴¹ За оштећене предмете у њиховим рукама у досадашњој литератури изнето је мишљење да имају облик лопте и да је њихову намену тешко одредити (Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 48-49, сл. 17, 19), а потом да они подсећају на јабуку; Б. Поповић, *Костим и инсигније српске властеле у средњем веку II*, Београд 2006 (непубликован магистарски рад), 55-56.

⁴² Војводић, *Српски властеоски портрети*, 7, црт. 4, сл. 10, 12.

⁴³ Рецимо, на основу висине фигуре сина Јована Драгушина у Полошком закључено да је он у време осликовања западне фасаде полошке цркве могао да има око десетак година; Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком III*, Зограф 18 (1987), 37. Ипак, важно је истаћи да висина дејег портрета није увек сигуран показатељ, као што није ни на представама деце владара. Тако је, рецимо, на јужној фасади цркве Светог Николе Болничког у Охриду Урош приказан исте висине као његови родитељи, краљ Душан и краљица Јелена; Војводић, *Слика световне и духовне власти*, сл. 10.

⁴⁴ Рецимо, будући да Угљеша, средњи син севастократора Влатка у Псачи,

Сл. 7. Света Софија у Охриду, параклис Светог Јована Крститеља, ктиторска композиција

Fig. 7. St. Sophia in Ohrid, chapel of St. John the Baptist, ktitor's composition

споменицима другачије пропорционисана, могла је да послужи утврђивању хронологије настанка живописа у њима. Дамјан, син деспота Јована Оливера и деспотице Ане Марије, у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду приказан је као нижи дечак, односно млађи него у припрати Леснова,⁴⁵ што је један од показатеља да је сликарство у охридском параклису настало пре лесновске приправе.

Судећи по сачуваним примерима, мушки и женски потомци српске властеле сликани су најчешће у хаљинама које су сличне одећи њихових родитеља. Синови српске властеле у највећем броју случајева носе каваде.⁴⁶ У таквој, по правилу, горњој дугој хаљини разрезаној спреда целом дужином и затвореној низом дугмади, дугих или кратких рукава одевени су син Јована Драгушина у Полошком (сл. 6),⁴⁷ Дамјан, син деспота Јована

својом висином сеже до појаса кнегиње Озре и кнеза Паскача испред којих је насликан, изнето је мишљење да је приказан у узрасту од око седам до десет година. Најмлађи син непознатог имена приказан је као дечак за главу нижи од средњег брата Угљеше, те је претпостављено да је у тренутку живописања цркве могао имати око три до пет година; Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 48-49, сл. 5; Поповић, *Костим и инсигније* II, 55-56.

⁴⁵ Габелић, *Манастир Лесново*, 172.

⁴⁶ О каваду као најраспрострањенијем властеоском одевном предмету у Византији и земљама под њеним културним утицајем в. N. P. Ševčenko, *Kabbadion*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Ševčenko, New York-Oxford 1991, 1088; M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th centuries)*, Leiden-Boston 2003, 60-61, n. 38; eadem, *Cultural Identity and Dress: The Case of Late Byzantine Ceremonial Costume*, JÖB 57 (2007), 106 et passim; Т. Вулета, "Стаде шкрипа жутијех кавада", *Зборник музеја примењене уметности н.с.* 7 (2011), 17-27.

⁴⁷ Вулета, *Стаде шкрипа*, 23. Уп. и Корнаков, *Полошки манастир*, 30, 31.

Сл. 8. црква Арханђела Михаила у Леснову, припрата, Дамјан, син ктитора, деспот Јован Оливер, деспотица Ана Марија

Fig. 8. Church of the Archangel Michael in Lesnovo, narthex, Damian, son of the ktetor, Despot Jovan Oliver, Despotissa Ana Maria

Оливера у припрати Леснова,⁴⁸ синови властелина у Земену,⁴⁹ потом мушки потомци севастократора Влатка у Псачи, Стефан, Угљеша и њихов најмлађи брат чије је име непознато (сл. 9),⁵⁰ те Амиралис, син кесара Новака, на представи у Малом Граду на Преспи (сл. 11).⁵¹ У другачијој хаљини у односу на каваде, али у одори истоветног кроја као што је очева хаљина, сликан је дечак у Горњем Козјаку (сл. 2). Реч је о једноставној горњој хаљини плавозелене боје и кратких рукава, без предњег и бочних разреза и без украса.⁵² С друге стране, мушки потомци властелина су у неким ретким случајевима приказивани у костиму по кроју сасвим другачијем од очевог. О томе сведоче портрети синова деспота Јована Оливера у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду (сл. 7). За разлику од Оливерове трапезоидне хаљине отворене у доњем делу, кавади

⁴⁸ Габелић, *Манастир Лесново*, 172, сл. 79.

⁴⁹ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 168. Уп. и Мавродинова, *Земенската црква*, сл. 87.

⁵⁰ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 48-49, сл. 5, 15, 17, 19; Поповић, *Костим и инсигније II*, 54-56; Вулета, *Стаде шкрипа*, 22.

⁵¹ Поповић, *Костим и инсигније II*, 58; Вулета, *Стаде шкрипа*, 23. Уп. и Vogevska, *Notes on female piety*, fig. 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

⁵² Од доње хаљине видљиви су бели рукави од лакта до шака украшени црвеним осмолатичним цветовима; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 139, сл. у боји 4; Поповић, *Костим и инсигније II*, 37. Уп. и Расолкоска-Николовска, *Најстарија фреска*, сл. 2.

Сл. 9. Свети Никола у Псаћи, ктиторска композиција

Fig. 9. Saint Nicholas in Psača, ktitor's composition

његових синова Крајка и Дамјана разрезани су по средини целом дужином, затворени низом дугмади и опточени окер траком дуж свих њених ивица.⁵³

Ћерке српске властеле најчешће су биле представљане у дугачким хаљинама расеченим спреда и затвореним низом дугмади, односно у хаљинама истог кроја и украса као оне у којима су представљене њихове мајке. Три старије ћерке жупанице Струје у Карану су по лику сличне мајци и готово идентично одевене (сл. 3, 4). Носе црвене хаљине вертикално подељене златотканим тракама са дугим рукавима шпицасто завршеним, а преко њих црвене огртаче обрубљене златним тракама са врежама.⁵⁴ Тај чест, мада не и неизоставни одевни предмет није део одоре њихове најмлађе сестре, која је такође приказана у дугачкој црвеној хаљини, али нешто ужој и без шпицастих завршетака на рукавима.⁵⁵ Марија, ћерка кесарице Кали у Богородичиној цркви на острву Мали Град на Преспи (сл. 10), као и Дојина ћерка непознатог имена у Земену одевене су у одећу по кроју сличну мајчиним. И док се делови одеће на портрету девојчице

⁵³ Ранији истраживачи сматрали су да Крајко и Дамјан у Охриду носе појасеве (Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 158), али је заправо реч о украсној траци која покрива шав у струку, а представља типичну одлику кавада кавкаског типа (Вулета, *Стаде шкрипа*, 23, сл. 3).

⁵⁴ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 141, сл. у боји 5.

⁵⁵ Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

Сл. 10. Богородичина црква на острву Мали Град на Преспи, Марија, ћерка кесара Новака

Fig. 10. Church of the Mother of God on the island of Maligrad on Lake Prespa, Maria, daughter of Kesar Novak

Сл. 11. Богородичина црква на острву Мали Град на Преспи, Амиралис, син кесара Новака

Fig. 11. Church of the Mother of God on the island of Maligrad on Lake Prespa, Amiralis, son of Kesar Novak

у Земену услед оштећења не могу прецизније одредити, али је извесно да је у питању хаљина која је по кроју и боји слична Дојиној,⁵⁶ Марија, по лику слична мајци, носи дугачку зелену хаљину дугих рукава спреда расечену целом дужином и украшену златотканом траком са бисерима око разреза.⁵⁷ Шта више, сличност у изгледу Маријине и Калине одеће опажа се и у начину украшавања бордуре рукава, такозваних наруквица састављених од паралелних, хоризонталних оптока спојених оптоком вертикално постављеном.⁵⁸

Боја хаљина дечака и девојчица могла је бити иста или другачија од боје одеће њихових родитеља. У пурпурној, односно црвеној хаљини приказани су синови, ћерке и родитељи у припрати Леснова, Белој цркви каранској и Земену.⁵⁹ Разлике у боји између дечје одеће и хаљина њихових родитеља уочавају се на представама деце у цркви у Горњем Козјаку, параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду, цркви Светог Николе у Псачи и Богородичином храму у Малом Граду на Преспи. За разлику од тамноплаве хаљине ктитора у Горњем Козјаку, те црвених хаљина деспота Јована Оливера и севастократора Влатка, плавог кавада

⁵⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 168.

⁵⁷ Исто, 177; Поповић, *Костим и инсигније* II, 58. Уп. и Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

⁵⁸ Разлика је додуше у броју наруквица. Наиме, рукави на хаљини кесарице Кали, једнако као и на одори кесара Новака, имају по три паралелне оптоке спојене четвртном, вертикалном, а они на Маријиној две хоризонталне спојене трећом, вертикално постављеном.

⁵⁹ За наведене примере в. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 140-141, 159-160, 168, сл. у боји 4, 5; Габелић, *Манастир Лесново*, 172; Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

Сл. 12. Богородичина црква на острву Мали Град на Преспи, западна фасада, ктиторска композиција

Fig. 12. Church of the Mother of God on the island of Maligrad on Lake Prespa, western façade, ktitor's composition

кесара Новака и црвене хаљине кесарице Кали, одора њихових потомака је другачије боје: син непознатог имена у Горњем Козјаку је у плавозеленој хаљини, Дамјан и Крајко су у мркоцрвеном, Стефан у плавозеленом, а његова браћа у тамноплавом каваду, док су Амиралис и Марија у црвеној, односно зеленој хаљини.⁶⁰

Украс хаљина мушких и женских потомака српске властеле састојао се од драгог камења, бисера и различитих орнамената, неретко истих или сличних као на одећи њихових родитеља. Тако двоглави орлови уписани у кругове покривају тканину хаљина Марије и њеног брата Амиралиса у Малом Граду на Преспи (сл. 10, 11), а тај мотив присутан је и на одећи њихових родитеља, док златоткане траке са бисерима обрубљују све разрезе на децјој одори, попут оних на каваду кесара Новака.⁶¹ Кавади Стефана, Угљеше и њиховог најмлађег брата имају украсне траке декорисане

⁶⁰ За поменуте примере в. Поповић, *Костим и инсигније* II, 44, 54-58; Bogevska, *Les églises rupestres*, 385-388. Уп. и Коруневски, Димитрова, *Византиска Македонија*, Таб. 146; Расолкоска-Николовска, *Најстарија фреска*, сл. 2. Иначе, Загорка Расолкоска-Николовска наводи да три брата у Псачи носе тамнозелену хаљину (иста, *О историјским портретима*, 47), док Иван М. Ђорђевић и Бојан Поповић помињу мрку боју хаљине ктитора у Горњем Козјаку (Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 139; Поповић, *Костим и инсигније* II, 37).

⁶¹ Поповић, *Костим и инсигније* II, 58. Уп. и Bogevska, *Les églises rupestres*, 385-389, fig. 67.

истим врежастим орнаментом као и хаљина њиховог оца, севастократора Влатка (сл. 9). С друге стране, средњи син Угљеша одевен је у кавад чију површину прекрива шара идентична оној на рукавима хаљине његове мајке Владиславе и бабе, кнегиње Озре, а то је тролатични мотив уписан у ромбове.⁶² Ивице огртача три старије ћерке у Белој цркви каранској (сл. 3) уоквирене су украсном златном траком са врежама сличној бордури плашта њихове мајке, жупанице Струје, док је по тканини огртача средње ћерке приказан орнамент са птицама.⁶³ Надаље, површину кавада који носи Дамјан, син деспота Јована Оливера и деспотице Ане Марије у припрати Леснова прекривају биљни орнаменти, веома слични мотивима на плашту његове мајке. Све ивице његовог костима прати оптока искићена драгим камењем и низовима бисера, а рамена красе, као и на очевом портрету, кружни нашивци.⁶⁴

Мушки властеоски потомци сликани су најчешће, као и њихови очеви, у хаљинама потпасаним појасом, саставним делом одеће српског племства и важном властеоском инсигнијом.⁶⁵ Судајући по сачуваним примерима, појасеви су ношени у висини паса (син ктитора у Горњем Козјаку – сл. 2,⁶⁶ синови властелина у Земену,⁶⁷ синови севастократора Влатка у Псачи – сл. 9,⁶⁸ син властелина Дабижива у Ваганешу,⁶⁹ Амиралис у Малом Граду⁷⁰ – сл. 11)⁷¹. Осим за придржавање хаљине, појасеви су били погодни за ношење различитих предмета. Тако син ктитора у Горњем Козјаку (сл.

⁶² Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, 48, сл. 5; Поповић, *Костим и инсигније* II, 55.

⁶³ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 5; Поповић, *Костим и инсигније* II, 39.

⁶⁴ Габелић, *Манастир Лесново*, 171-172, сл. 79; Поповић, *Костим и инсигније* II, 47.

⁶⁵ За појас в. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 174-179; Б. Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд 1969, 47, 149-153; А. Kazhdan, *Belt*, in: *ODB* I, 280; Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 270, нап. 42; Б. Радојковић, *Појас*, in: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 535-537; Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 65; Поповић, *Костим и инсигније* I, 74-78; М. Parani, *Optional extras or necessary elements? Middle and late Byzantine male dress accessories*, in: *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην Καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κερίσσογλου*, ed. Πλ. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα 2015, 420-422.

⁶⁶ Расолкоска-Николовска, *Најстарата фреска*, сл. 2.

⁶⁷ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 168.

⁶⁸ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, сл. 5; Коруневски, *Димитрова, Византиска Македонија*, Таб. 146.

⁶⁹ Војводић, *Српски властеоски портрети*, 7, црт. 4.

⁷⁰ Vogeyska, *Notes on female piety*, fig. 6; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

⁷¹ С обзиром на велико оштећење представе Дамјана у припрати Леснова тешко је утврдити да ли је он, као што сматрају поједини истраживачи (Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 159; Габелић, *Манастир Лесново*, 172), одевен у хаљину потпасану појасом, о који је ослонио десну руку.

2),⁷² као и Стефан и Угљеша у Псачи (сл. 9)⁷³ имају за појас заденут убрус у виду беле марамице, саставни део племићке одеће и статусно обележје тог staleжа.⁷⁴

Женски потомци српске властеле носе круну или венац, а њихова оглавља су по форми и украсу често слична мајчиним. Отворене круне украшене бисерима и драгим камењем, попут оне коју носи жупаница Струја, имају њене три старије ћерке на портретима у Белој цркви каранској (сл. 3, 4), мада најмлађа ћерка носи венац другачијег облика и једноставнијег изгледа.⁷⁵ Са венцем у облику хоризонталног обруча, мада скромнијим од венца кесарице Кали, приказана је ћерка Марија у Малом Граду (сл. 10), будући да њен хоризонтални обруч има једноструки низ бисера надвишен са три полукружне плочице мањих димензија и да су препендулије завршене двоструком ниском бисера око ушију.⁷⁶ Испод оглавља женски потомци понекад носе вео који може да пада са горње ивице круне на рамена у наборима (ћерке у Карану – сл. 3, 4)⁷⁷ или, пак, да се носи испод оглавља и да тада, као што показује представа Марије у Малом Граду на Преспи (сл. 10), покрива косу, делимично обавија врат и пада на рамена.⁷⁸ Попут Доје у Земену и њена ћерка носи два вела, од којих један пада низ леђа, а други на груди.⁷⁹ Важан део украса глава српских властелинки, па самим тим и њихових ћерки биле су наушнице. Лунуласте наушнице, ту популарну врсту накита, носе све четири ћерке жупанице Струје у Белој цркви каранској (сл. 3, 4) и ћерка властелинке Доје у Земену.⁸⁰

Конечно, ваља поменути да је међу сачуваним приказима деце српске властеле једино портрет сина Јована Драгушина у Полошком обележен нимбом (сл. 6).⁸¹ Имајући у виду племићке породичне представе, може се закључити да обележавање потомака властеле ореолом није било одређено

⁷² Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 4; Расолкоска-Николовска, *Најстарата фреска*, сл. 2.

⁷³ Расолкоска-Николовска, *О историјским портретима*, сл. 5; Коруновски, Димитрова, *Византиска Македонија*, Таб. 146.

⁷⁴ О убрусу в. нпр. Ђ. Петровић, *Убрус*, in: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 755-756; Parani, *Reconstructing the Reality of Images*, 66; eadem, *Optional extras or necessary elements*, 424-425.

⁷⁵ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 5; Поповић, *Костим и инсигније II*, 39; Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

⁷⁶ Уп. Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2, 3; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

⁷⁷ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 5; Поповић, *Костим и инсигније II*, 39; Војводић, *Бела црква каранска*, 146-147, сл. 8, 9.

⁷⁸ Уп. Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2, 3; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

⁷⁹ Уп. Мавродинова, *Земенската црква*, 135, сл. 88.

⁸⁰ Лунуласто-зракасте наушнице понеле су девојчица у Земену и најстарија и најмлађа ћерка у Карану, а њихове друге две сестре лунуласте минђуше кружног облика; Мавродинова, *Земенската црква*, 135, сл. 88; Поповић, *Костим и инсигније II*, 39, 51; Војводић, *Бела црква каранска*, 147, сл. 8-9; V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Београд 2010, 53. О овом типу наушница в. Bikić, *Vizantijski nakit*, 49-54.

⁸¹ Павловић, *Питање ктиторства*, 109, сл. 2, 3, 6.

правилима, нити је његово приказивање било условљено начином представљања њихових родитеља. Тако је, рецимо, нимб изостављен код Дамјана у припрати Леснова, као и око глава Марије и њеног брата Амралиса на западној фасади Малог Града на Преспи, иако он обележава ликове њихових очева, деспота Јована Оливера и кесара Новака.⁸²

Претходно размотрени прикази деце властелина у доба Немањића показали су да је њихово место на представама зависило од броја чланова племићке породице, расположивог простора и нарочитих захтева примењиваних у сликаним програмима, али и да су синови и ћерке обично сликани непосредно уз родитеље, нарочито деца млађег узраста. У целини посматрано, положај фигура, покрети тела и руку на портретима деце сличан је ставовима у којима су представљани њихови родитељи: фронтално, те благо окренути удесно или улево или у полупрофилу, а најчешће са једном или обе руке уздигнуте у молитви. Резултати истраживања и анализе показали су да су хаљине синова и ћерки српске властеле начелно сличне или исте као одећа њихових родитеља. То се опажа у кроју костима, те врсти украсних мотива на тканинама и обрубним тракама на предњим и бочним разрезима хаљина. Сачувани ликовни материјал указује на то да су синови властелина приказивани најчешће у одорама истоветног кроја као што су хаљине њихових очева, а ћерке у костимима сличним онима њихових мајки. Боја дечјих хаљина (црвена, плава, зелена, светлије или тамније нијансе) није била условљена друштвеним рангом очева. Другим речима, боја одеће дечака и девојчица, без неког правила, могла је бити иста или се разликовати од боје хаљина на портретима њихових родитеља. Одора дечака, као и њихових очева, сеже до чланака, и опасана је готово редовно појасевима. Хаљине девојчица, попут оних на представама властелинки, дугачке су до земље и без каишева око струка. Разлике у изгледу портрета дечака и девојчица опажа се и у присуству круна, венаца и велова на представама женских, односно њиховом одсуству на главама мушких потомака властеле. Сходно свему што је наведено, дечји портрети у властеоским композицијама у доба Немањића важан су и незаобилазан извор за проучавање инсигнија и ношње мушких и женских потомака припадника властеоског сталежа.

Dragana Pavlović

(Faculty of Philosophy, Belgrade)

PORTRAITS OF CHILDREN IN REPRESENTATIONS OF SERBIAN NOBILITY
AT THE TIME OF THE NEMANJIĆ DYNASTY

The majority of the surviving representations of aristocrats in Medieval Serbian painting depict the ktetors, persons who erected and painted the churches in which they appear, surrounded by the members of their families. In these compositions both the male and female

⁸² Уп. Габелић, *Манастир Лесново*, сл. 79; Bogevska, *Notes on female piety*, fig. 2, 3; eadem, *Les églises rupestres*, fig. 67.

successors of the portrayed nobleman occupy a significant place. Often the portraits of the children are next to their parents, on the same wall inside the church, but on occasion these images were painted on different wall surfaces, since their place in the composition depended on the number of family members, the space available, and certain models applied in the thematical programme. On the whole, the position of the figures and the movements of the bodies and arms in the portraits of children is similar to those in which their parents were represented: frontally, then with a slight turn to the left or right, or in semi-profile, and most frequently with one or both hands raised in a gesture of prayer. The research indicates that the robes of the noble sons and daughters principally resembled or were the same as the robes of their parents. This can be observed in the cut of the costume, and the type of decorative motifs on the cloth and border strips on the frontal or side slits of the garments. Judging by the surviving examples the sons of noblemen were most frequently represented in robes of identical cut to those of their fathers, and daughters in costumes similar to those of their mothers. The colour of the children's dress (red, blue and green, in lighter or darker shades) seems not to have depended on the father's social rank. In other words, there was no rule about the colour of the boys or girls robes: it could match the colour of their parent's dress, but did not have to. The garments of the boys and their fathers are ankle-length, and, as a rule, belted. The girl's dresses, like those of adult noblewomen, are full length without belts at the waist. Differences between the portraits of boys and girls can also be observed in the presence of crowns, circlets or veils in female representations, and their absence on the heads of male noble successors. It therefore follows that portraits of children in the aristocratic family portraits at the time of the Nemanjić dynasty represent an important and necessary source for the study of the insignia and dress of the male and female successors of various representatives of the nobility.